

<https://doi.org/10.70728/c.series.psi.v08.i08.006>

HARBIY XIZMATCHILARNI REZERVGA BO‘SHATISHDA REINTEGRATSIYA JARAYONINING YOSH VA XIZMAT STAJI KO‘RSATKICHLARI: EMPIRIK TAHLIL

Ikmatullayev G‘ayrat Zokirovich,

O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti

“Xizmat faoliyatini tarbiyaviy-psixologik ta’minlash” kafedrası

boshlig‘ining o‘rinbosari, p.f.f.d. (PhD), dotsent

Annotatsiya. mazkur maqolada zaxiraga bo‘shatilgan harbiy xizmatchilarning fuqarolik jamiyatiga va yangi mehnat jamoalariga ijtimoiy-psixologik moslashuv jarayoni kompleksli ravishda tadqiq etilgan. Tadqiqotda harbiy xizmatdan fuqarolik hayotiga o‘tish davrida yuzaga keluvchi dezadaptatsiya, shaxslararo munosabatlardagi uzilishlar hamda ijtimoiy rollarning transformatsiyasi bilan bog‘liq inqirozli holatlarning kelib chiqish mexanizmlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: harbiy xizmatchilar, rezervga bo‘shatish, ijtimoiy-psixologik indekslar, empirik asoslar, reintegratsiya, dezadaptatsiya, kasbiy identiklik, ontogenetik resurslar, xizmat muddati, emotsional barqarorlik.

Аннотация. в данной статье комплексно исследуется процесс социально-психологической адаптации военнослужащих, уволенных в запас, к гражданскому обществу и новым трудовым коллективам. В исследовании раскрыты механизмы возникновения кризисных состояний, связанных с дезадаптацией, разрывом в межличностных отношениях и трансформацией социальных ролей при переходе от военной службы к гражданской жизни.

Ключевые слова: военнослужащие, увольнение в запас, социально-психологические индексы, эмпирические основы, реинтеграция, дезадаптация, профессиональная идентичность, онтогенетические ресурсы, выслуга лет, эмоциональная стабильность.

Abstract. This article provides a comprehensive study of the process of socio-psychological adaptation of military personnel discharged into the reserve to civil society and new labor collectives. The research reveals the mechanisms underlying crisis states associated with maladaptation, disruptions in interpersonal relationships, and the transformation of social roles during the transition from military service to civilian life.

Keywords: military personnel, discharge into the reserve, socio-psychological indices, empirical foundations, reintegration, maladaptation, professional identity, ontogenetic resources, length of service, emotional stability.

Kirish. Harbiy xizmatchining Qurolli Kuchlar rezerviga bo‘shatilishi xizmat faoliyatining huquqiy yakunlanishi bilangina tavsiflanib qolmasdan, mazkur jarayon shaxsning ko‘p yillar davomida shakllangan kasbiy identikligi, ijtimoiy maqomi, qadriyatlar tizimi hamda xulq-atvor stereotiplarining qayta tashkil topishi bilan kechadigan murakkab psixologik transformatsiya hisoblanadi. Harbiy institutning qat’iy reglamentlangan, ierarxik va normativ muhitida shakllangan shaxs qisqa vaqt ichida erkin tanlov, individual mas’uliyat va ochiq ijtimoiy raqobat tamoyillari ustuvor bo‘lgan fuqarolik muhitiga integratsiyalashishi zarur bo‘ladi. Aynan shu qarama-qarshilik rezervga o‘tish davrini psixologik jihatdan eng murakkab tranzitsion bosqichlardan biriga aylantiradi.

Mazkur transformatsiya, avvalo, shaxsning kasbiy va ijtimoiy identikligi rekonstruksiya bilan bog‘liq hisoblanganligi bilan, harbiy xizmat davomida egallangan lavozim, harbiy unvon, xizmat vakolatlari va korporativ maqom shaxsning ijtimoiy o‘zini anglash tizimining ajralmas komponentiga aylanadi. Rezervga bo‘shatilish esa ushbu identifikatsion tayanchlarning qisqa muddat ichida o‘z funksional ahamiyatini yo‘qotishiga olib keladi. Natijada sobiq harbiy xizmatchi yangi ijtimoiy rolni egallash zarurati bilan bir qatorda avvalgi kasbiy maqomning yo‘qolishi natijasida yuzaga keladigan rol noaniqlik va o‘z-o‘zini baholash tizimining beqarorlashuvi bilan ham yuzlashadi. M.Mobbs va G.Bonannon¹ tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlar harbiy xizmatdan fuqarolik hayotiga o‘tishning dastlabki bosqichlarida aynan tranzitsion stress shaxsning psixologik farovonligini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligini ko‘rsatadi. Mualliflarning ta’kidlashicha, rezervga bo‘shatilayotgan harbiy xizmatchilar ko‘pincha yangi ijtimoiy maqomga moslashishdan ko‘ra, avvalo, mavjud harbiy identiklikning yo‘qolishi bilan bog‘liq ichki psixologik inqirozni boshdan kechiradilar. Mazkur holat kasbiy rol markaziy o‘rin egallagan shaxslarda o‘zini qadrlash, ijtimoiy foydalilik hissi va shaxsiy samaradorlikning pasayishiga sabab bo‘ladi.

Adabiyotlar sharhi. Identiklik transformatsiyasi bilan bog‘liq ushbu jarayon fuqarolik muhitining ijtimoiy me‘yorlari bilan to‘qnashganda yanada murakkablashadi. Harbiy muhitdagi qat’iy subordinatsiya, buyruqbozlik tamoyillari va aniq funksional chegaralar fuqarolik jamiyatining nisbatan moslashuvchan, norasmiy hamda vaziyatga bog‘liq munosabatlar tizimi bilan keskin farqlanadi. G.M.Berg tomonidan amalga oshirilgan fenomenologik tadqiqot² natijalari mazkur tafovut rezervga bo‘shatilgan harbiy xizmatchilarda kognitiv va madaniy dissonansning shakllanishiga olib kelishini ko‘rsatadi. Bunday vaziyatda shaxsning avval shakllangan qadriyatlari, xulq-atvor me‘yorlari va yangi ijtimoiy talablar o‘rtasida nomuvofiqlik yuzaga kelib, bu moslashuv stressi, ijtimoiy begonalashuv hamda fuqarolik jamiyati bilan psixologik masofalanish ehtimolini oshiradi. Demak, rezervga o‘tish davridagi dezadaptatsiya ko‘pincha individual psixologik zaiflik

¹ Mobbs MC, Bonanno GA. Beyond war and PTSD: The crucial role of transition stress in the lives of military veterans. Clin Psychol Rev. 2018 Feb;59:137-144. doi: 10.1016/j.cpr.2017.11.007. Epub 2017 Nov 21. Erratum in: Clin Psychol Rev. 2018 Mar;60:147. doi: 10.1016/j.cpr.2018.01.002. PMID: 29180101.

² Berg G. M. et al. U.S. Military Service Members' Reintegration, Culture, and Spiritual Development // *The Qualitative Report*. – 2016. – Vol. 21. – No. 11. – P. 2059–2075. – URL: <https://nsuworks.nova.edu/tqr/vol21/iss11/4/> (DOI: 10.46743/2160-3715/2016.2294).

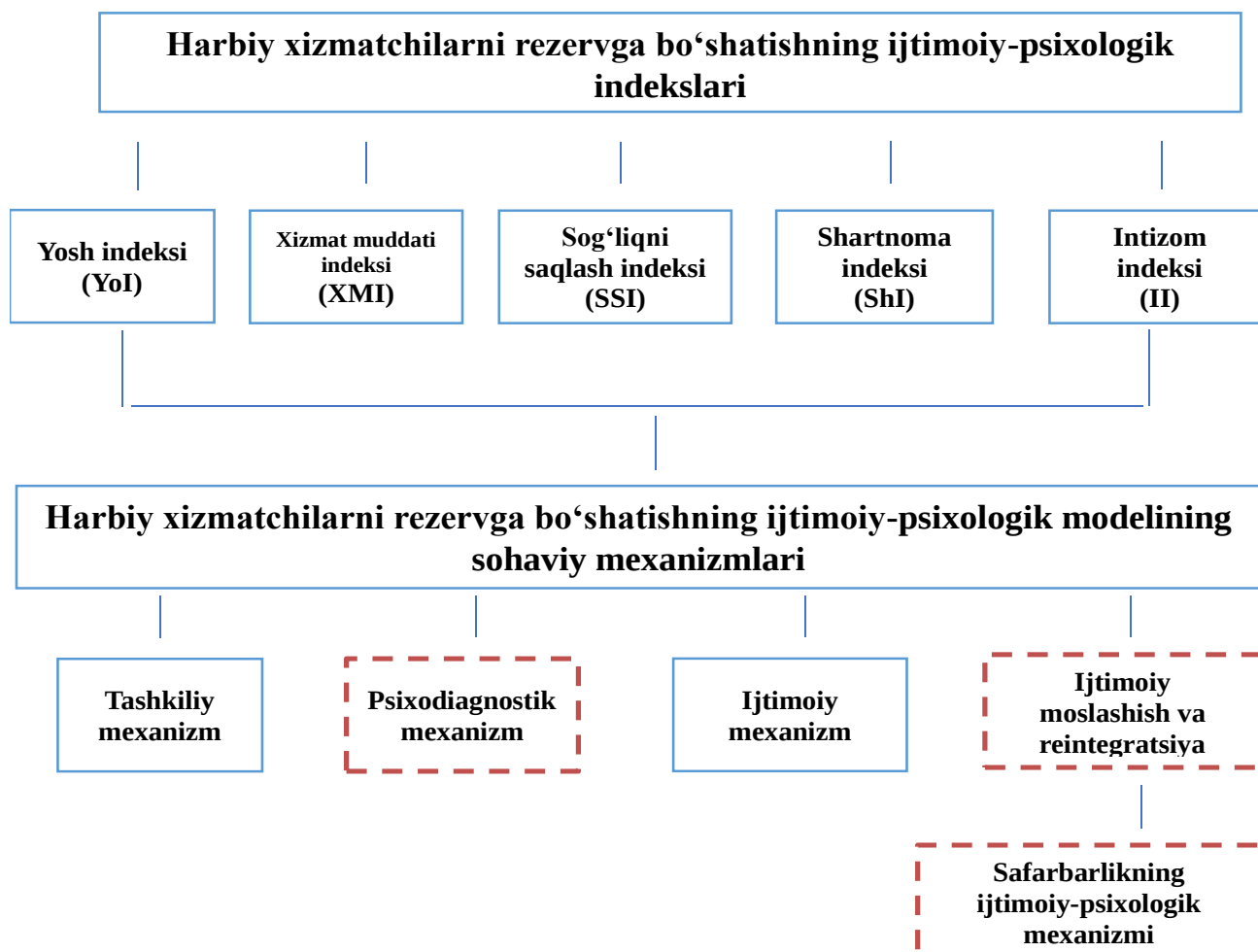
natijasi emas, balki ikki xil ijtimoiy tizimning qadriyatlari va me'yorlari o'rtasidagi obyektiv ziddiyatning psixologik in'ikosidir.

Rezervga o'tish jarayonining murakkablashuviga ta'sir etuvchi yana bir muhim determinant uzoq yillar davomida xizmat faoliyatida to'plangan surunkali operativ zo'riqishning kumulyativ ta'siri hisoblanadi. Operativ xavf-xatar, doimiy psixofiziologik yuklama, noaniqlik, yuqori mas'uliyat va xizmatning ekstremal sharoitlari shaxsning adaptatsion resurslarini bosqichma-bosqich kamaytirib boradi. P.T.Bartoning tadqiqotlari³ aynan ushbu omillar uzoq muddat davomida ta'sir etganda surunkali operativ stress, emotsional so'nish hamda psixologik begonalashuv sindromlari rivojlanishini ilmiy asoslaydi. Muallifning xulosalariga ko'ra, bunday salbiy oqibatlarining chuqurlashishi shaxsning psixologik baquvvatligi, ichki nazorat hissi, mas'uliyatni qabul qilish qobiliyati hamda xizmat jarayonida rahbar tomonidan shakllantiriladigan konstruktiv psixologik muhit bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur natijalar rezervga bo'shatilish davrida stressni kamaytirish faqat individual psixologik yordam bilan emas, balki xizmat davomida shakllantirilgan psixologik resurslarni saqlab qolish va ularni yangi ijtimoiy muhitga transfer qilish mexanizmlarini ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, xorijiy ilmiy tadqiqotlarning qiyosiy tahlili rezervga bo'shatilayotgan harbiy xizmatchining moslashuv muvaffaqiyati biror alohida omil bilan emas, balki kasbiy identiklik transformatsiyasi, tranzitsion stress, kognitiv dissonans hamda surunkali psixologik zo'riqishning o'zaro integratsiyalashgan ta'siri bilan belgilanishini ko'rsatadi. Mazkur holat rezervga o'tish jarayonini faqat tashkiliy yoki ijtimoiy masala sifatida emas, balki ko'p darajali psixologik tizim sifatida tadqiq etish zarurligini asoslaydi hamda ishlab chiqilgan resotsializatsiya va demobilizatsiya adaptatsiyasi modelining konseptual asoslarini ilmiy jihatdan mustahkamlaydi.

Harbiy xizmatchining rezervga bo'shatilishi biologik yoshning oddiy ko'rsatkichi bilan emas, balki uning ontogenetik rivojlanish bosqichi, psixofiziologik imkoniyatlari hamda kasbiy evolyutsiyasining yangi fazaga o'tishi bilan tavsiflanadigan murakkab rivojlanish jarayonidir. Shu nuqtai nazardan, taklif etilayotgan modelning birinchi komponenti sifatida ontogenetik va psixofiziologik resurslar indeksi (yosh ko'rsatkichlari indeksi) ajratildi. Mazkur indeks rezervga bo'shatilayotgan harbiy xizmatchining yoshga xos psixofiziologik salohiyati, kasbiy rivojlanish bosqichi hamda yangi ijtimoiy muhitga moslashish imkoniyatlari o'rtasidagi funksional uyg'unlikni integral tarzda aks ettiradi.

³ **Bartone P. T.** Resilience Under Military Operational Stress: Can Leaders Influence Hardiness? // *Military Psychology*. – 2006. – Vol. 18 (Suppl.). – P. S131–S148. – DOI: 10.1207/s15327876mp1803s_10.

1-rasm. “Harbiy xizmatchilarni rezervga bo‘shatishning ijtimoiy-psixologik indekslari modeli”

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu indeksning nazariy-metodologik asosini D.Superning kasbiy rivojlanishning hayotiy sikli⁴ nazariyasi hamda P.K.Anoxinning funksional tizimlar nazariyasi⁵ tashkil etadi. Mazkur yondashuvlarning integratsiyasi rezervga bo‘shatilish jarayonini biologik qarish yoki xizmat muddatining tugashi sifatida emas, balki kasbiy identiklik, psixofiziologik resurslar va ijtimoiy adaptatsiya mexanizmlarining qayta tashkil topish bosqichi sifatida talqin qilish imkonini beradi.

D.Super konsepsiyasiga⁶ ko‘ra, insonning kasbiy faoliyati uzluksiz rivojlanish qonuniyatlariga bo‘ysunadi hamda har bir yosh bosqichi o‘ziga xos kasbiy vazifalar, motivatsion ustuvorliklar va “Men-konsepsiyasi”ning transformatsiyasi bilan tavsiflanadi. Harbiy xizmat sharoitida esa mazkur evolyutsion jarayon institutsional chegaralar bilan tartibga solinadi. Rezervga bo‘shatilish ushbu tabiiy kasbiy rivojlanish trayektoriyasini keskin o‘zgartirib, shaxsni avvalgi professional identiklikdan voz kechish va yangi kasbiy hamda ijtimoiy identiklikni shakllantirish zarurati bilan yuzlashtiradi. Shu sababli yosh ko‘rsatkichi nafaqat biologik parametr, balki shaxsning yangi hayotiy bosqichni qabul qilishga psixologik tayyorligini belgilovchi muhim prediktor sifatida qaraladi.

⁴ Super D. E. A life-span, life-space approach to career development // Journal of Vocational Behavior. – 1980. – Vol. 16. – No. 3. – P. 282–298. – DOI: [https://doi.org/10.1016/0001-8791\(80\)90056-1](https://doi.org/10.1016/0001-8791(80)90056-1)

⁵ Anokhin P. K. Systemogenesis as a General Regulator of Development // Progress in Brain Research. – 1964. – Vol. 9. – P. 54–86. – URL: <https://www.sciencedirect.com/science/chapter/bookseries/abs/pii/S0079612308631313>

⁶ Ungvarsky Janine. Career Development theory // <https://www.ebsco.com/research-starters/education/career-development-theory>

P.K.Anoxinning funksional tizimlar nazariyasi mazkur jarayonning psixofiziologik mexanizmlarini izohlash imkonini beradi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, inson faoliyati alohida psixik funksiyalar yig‘indisi emas, balki muayyan natijaga yo‘naltirilgan yaxlit funksional tizimlar faoliyati mahsulidir. Harbiy xizmat davomida uzoq yillar mobaynida shakllangan boshqaruv stereotiplari, tezkor qaror qabul qilish algoritmlari, stressga javob reaksiyalari va xulq-atvor regulatsiyasi yagona funksional tizim sifatida barqarorlashadi. Rezervga bo‘shatilish esa mazkur tizimning yangi ijtimoiy talablar asosida qayta konfiguratsiya qilinishini talab qiladi. Mazkur rekonstruksiya jarayonining muvaffaqiyati, avvalo, shaxsning ontogenetik resurslari, neyropsixologik plastiklik darajasi va yoshga xos moslashuv imkoniyatlariga bog‘liq bo‘ladi.

Mazkur yondashuvlar nuqtai nazardan yosh ko‘rsatkichlari indeksi rezervga bo‘shatilayotgan harbiy xizmatchining mavjud psixofiziologik imkoniyatlari bilan fuqarolik jamiyatining yangi funksional talablari o‘rtasidagi muvofiqlik darajasini ifodalovchi integral indikator sifatida namoyon bo‘ladi. Empirik kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, nisbatan yosh harbiy xizmatchilarda kognitiv moslashuvchanlik, yangi kompetensiyalarni egallashga tayyorlik hamda kasbiy identiklikni rekonstruksiya qilish imkoniyatlari yuqoriroq bo‘ladi. Aksincha, xizmat staji va yosh ko‘rsatkichlari ortishi bilan uzoq muddat davomida shakllangan kasbiy stereotiplarning rigidligi kuchayib, yangi faoliyat turlariga moslashish murakkablashadi. Biroq bu holat biologik yoshning mutlaq ustunligini emas, balki psixofiziologik resurslar va adaptatsion salohiyatning individual xususiyatlarini aks ettiradi. Shunday qilib, ontogenetik va psixofiziologik resurslar indeksi modelning boshlang‘ich komponenti sifatida rezervga bo‘shatilayotgan harbiy xizmatchining yoshga xos rivojlanish imkoniyatlari, psixofiziologik moslashuv salohiyati hamda kasbiy identiklik transformatsiyasining ehtimoliy dinamikasini prognoz qilishga xizmat qiladi. Mazkur indeks keyingi ijtimoiy-psixologik komponentlarning shakllanishi uchun zarur bo‘lgan individual adaptatsion resurslarni aniqlovchi bazaviy metodologik mezon sifatida modelning umumiy konseptual yaxlitligini ta‘minlaydi.

Natijalar. Rezervga bo‘shatilgan harbiy xizmatchilarning reintegratsiya jarayoniga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni tadqiq etishda ularning yoshi ham muhim indekslardan biri bo‘lishi mumkinligi ma’lum bo‘ladi.

Tadqiqotda respondent sifatida ishtirok etgan rezervdagi harbiy xizmatchilarning yosh omili bo‘yicha taqsimotiga ko‘ra, 40 yoshlilar 28 nafarni (6,5%), 41 yoshli respondentlar 112 nafarni (15,2%) tashkil etib, tanlanmadagi eng yuqori ulushni egallaydi. Bu yosh guruhi ijtimoiy jihatdan faol, tajribaga boy hamda psixologik jihatdan nisbatan barqaror qatlam hisoblanadi. Ularning yuqori ulushi reintegratsiya jarayonida moslashuv resurslari (tajriba, ijtimoiy kapital, kasbiy kompetensiya) yetarli ekanligini ko‘rsatadi.

42 yoshli respondentlar 83 nafar (11,3%)ni tashkil etadi. Bu yosh davrida shaxsda refleksivlik, o‘z hayotiy yo‘lini qayta baholash va yangi ijtimoiy sharoitlarga moslashish ehtiyoji kuchayadi. Shu sababli, reintegratsiya jarayoni ushbu guruhda ongli strategik moslashuv xarakteriga ega bo‘ladi. 43 yoshli respondentlar 68 nafar (9,3%)ni tashkil etib, bu yosh bosqichi psixologik jihatdan barqarorlik bilan birga ijtimoiy rol konfliktlari ehtimoli bilan tavsiflanadi. Harbiydan fuqarolik hayotiga o‘tishda ularning moslashuvi ijtimoiy

qo‘llab-quvvatlash tizimlariga sezilarli darajada bog‘liq bo‘ladi. 44 yoshli respondentlar 98 nafarni (13,3%) tashkil etadi. Ushbu yosh davrida shaxsda ijtimoiy tajriba maksimal darajada to‘plangan bo‘lib, bu reintegratsiya jarayonini nisbatan samarali amalga oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, konservativ psixologik pozitsiyalar ham namoyon bo‘lishi mumkin.

45 yoshli respondentlar 53 nafar (7,2%)ni tashkil etadi. Bu davrda shaxsda ijtimoiy va kasbiy o‘zgarishlarga nisbatan ehtiyotkorlik ortadi, bu esa reintegratsiya jarayonini biroz murakkablashtirishi mumkin. 46 yoshli respondentlar 64 nafar (8,7%)ni tashkil etadi. Ushbu yosh bosqichi adaptiv resurslar bilan birga psixologik charchoq elementlari paydo bo‘lishi mumkinligi bilan xarakterlanadi. Shu bois, psixologik qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi. 47 yoshli respondentlar 59 nafar (8,0%)ni tashkil etadi. Bu davrda shaxsda ijtimoiy tajriba yetarli bo‘lsa-da, yangi faoliyatga moslashish jarayonida motivatsion pasayish kuzatilishi mumkin. 48 yoshli respondentlar 29 nafar (3,9%)ni tashkil etadi. Ushbu yosh davrida reintegratsiya jarayoni ko‘proq individual psixologik xususiyatlarga bog‘liq bo‘lib, moslashuv differensial xarakter kasb etadi.

49 yoshli respondentlar 28 nafar (3,8%)ni tashkil etadi. Bu yosh bosqichida shaxsda ijtimoiy rollar qat‘iylashgan bo‘lib, yangi ijtimoiy muhitga moslashish nisbatan murakkab kechadi. 50 yoshli respondentlar 7 nafar (1,0%)ni tashkil etadi. Ushbu davrda reintegratsiya jarayoni ko‘proq psixologik barqarorlik va mavjud ijtimoiy resurslarga bog‘liq holda amalga oshadi. 51 yoshli respondentlar 9 nafar (1,2%), 52 yoshli respondentlar 10 nafar (1,4%), 53 yoshli respondentlar 10 nafar (1,4%)ni tashkil etadi. Ushbu yosh guruhlarida moslashuv jarayoni individual hayotiy tajriba va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasiga bevosita bog‘liq bo‘ladi. 54 yoshli respondentlar 9 nafar (1,2%), 55 yoshli respondentlar 8 nafar (1,1%), 56 yoshli respondentlar 9 nafar (1,2%)ni tashkil etadi. Bu yosh davrida reintegratsiya jarayoni ko‘proq konservativ strategiyalar asosida amalga oshadi. 57 yoshli respondentlar 5 nafar (0,7%), 58 yoshli respondentlar 5 nafar (0,7%)ni tashkil etadi. Ushbu guruhda moslashuv jarayonida psixologik moslashuvdan ko‘ra ijtimoiy himoya mexanizmlari muhimroq rol o‘ynaydi. 59 yoshli respondentlar 3 nafar (0,4%), 60 yoshli respondentlar 3 nafar (0,4%), 61 yoshli respondentlar 3 nafar (0,4%), 62 yoshli respondentlar 3 nafar (0,4%), 63 yoshli respondentlar 3 nafar (0,4%), 64 yoshli respondentlar 3 nafar (0,4%) hamda 65 yoshli respondentlar 3 nafarni (0,4%) tashkil etadi. Ushbu yuqori yosh guruhlarida reintegratsiya jarayoni asosan ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, oilaviy muhit va sog‘liq omillari bilan belgilanadi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tanlanmaning asosiy qismi 41-44 yosh oralig‘iga to‘g‘ri kelib, bu davr ijtimoiy-psixologik jihatdan eng faol, moslashuvchan va reintegratsiya uchun nisbatan qulay bosqich hisoblanadi. Aksincha, yosh oshgan sari moslashuv jarayoni murakkablashib boradi va psixologik, ijtimoiy hamda institutsional qo‘llab-quvvatlashga ehtiyoj ortadi.

Taklif etilayotgan modelning navbatdagi komponenti ijtimoiy-iqtisodiy motivatsiya va ijtimoiy ekspektatsiya mezonini (xizmat muddati indeksi) bo‘lib, u harbiy xizmatchining uzoq yillar davomida shakllangan xizmat motivatsiyasi, davlat bilan o‘rnatilgan ijtimoiy-psixologik munosabatlari hamda rezervga bo‘shatilgandan keyingi ijtimoiy kutishlar tizimini integral tarzda aks ettiradi. Mazkur indeks xizmat muddatini oddiy statistik ko‘rsatkich sifatida emas, balki shaxsning kasbiy sadoqati, institutsional ishonchi va kelajakdagi ijtimoiy

kompensatsiyaga oid ekspektatsiyalarini shakllantiruvchi psixologik determinant sifatida talqin qiladi.

Indeksning nazariy-metodologik asosini V.Vrumning ekspektatsiya nazariyasi⁷ hamda ijtimoiy kompensatsiya va psixologik tiklanish⁸ tamoyillari tashkil etadi. Mazkur yondashuvlarga ko‘ra, insonning faoliyatni davom ettirishga bo‘lgan motivatsiyasi erishilgan natijaning o‘zi bilan emas, balki sarflangan sa’y-harakat, kutilayotgan natija va ushbu natijaning shaxs uchun subyektiv ahamiyati o‘rtasidagi funksional bog‘liqlik bilan belgilanadi. Shu bois harbiy xizmat davomida uzoq muddat shakllangan motivatsion tizim rezervga bo‘shatilish bosqichida ham o‘zining psixologik ahamiyatini saqlab qoladi.

Harbiy xizmatning o‘ziga xos institutsional xususiyati shundaki, shaxs ko‘p yillar davomida yuqori xavf, qat’iy intizom va cheklangan ijtimoiy sharoitlarda xizmat qilish evaziga kelajakda muayyan ijtimoiy kafolatlar, pensiya ta’minoti, moddiy kompensatsiyalar hamda jamiyat tomonidan e’tirof etilishini kutadi. Ushbu kutishlar uzoq muddatli kasbiy motivatsiyaning ichki psixologik mexanizmini tashkil etadi. Natijada xizmat muddati ortishi bilan shaxsning davlat tomonidan taqdim etilishi lozim bo‘lgan kompensatsion resurslarga nisbatan ekspektatsiyasi ham izchil kuchayib boradi.

V.Vrumning motivatsion modeli⁹ nuqtai nazaridan qaralganda, rezervga bo‘shatilish jarayonida “sa’y-harakat – natija – mukofot” zanjirining uzilishi motivatsion tizimning izdan chiqishiga olib kelishi mumkin. Agar sobiq harbiy xizmatchi fuqarolik jamiyatida o‘zining ko‘p yillik xizmatiga mos keladigan ijtimoiy maqom, kasbiy imkoniyat yoki moddiy ta’minotni topa olmasa, sarflangan resurslar va olinayotgan natijalar o‘rtasidagi subyektiv nomutanosiblik shakllanadi. Mazkur nomutanosiblik motivatsion kuchning pasayishiga, davlat institutlariga nisbatan ishonchning susayishiga hamda resotsializatsiya jarayonining murakkablashishiga sabab bo‘ladi.

Shu nuqtai nazardan xizmat muddati indeksi nafaqat xizmat stajini, balki harbiy xizmatchining davlat bilan shakllangan ijtimoiy-psixologik kontrakti qay darajada saqlanib qolayotganini ifodalovchi integral indikator hisoblanadi. Mazkur ko‘rsatkich rezervga bo‘shatilgan shaxsning ijtimoiy adolatni idrok etish darajasi, kasbiy faoliyatining qadrlanishi hamda fuqarolik jamiyatida o‘z salohiyatini davom ettirishga bo‘lgan ichki motivatsiyasini prognoz qilish imkonini beradi.

Rezervga bo‘shatilgan harbiy xizmatchilarning reintegratsiya jarayonini empirik o‘rganish bo‘yicha olib borilgan tadqiqot sinaluvchilarining xizmat tajribasi (xizmat muddati) bo‘yicha taqsimoti rezervga bo‘shatilgan harbiy xizmatchilarning reintegratsiya jarayonini tushuntirishda muhim ijtimoiy-psixologik indikator sifatida namoyon bo‘ladi. Xizmat muddati shaxsning kasbiy identifikatsiyasi darajasi, institutsional qadriyatlarni interiorizatsiya qilish ko‘lami, intizomiy xulq-atvor modeli hamda fuqarolik hayotiga moslashuv strategiyalarining shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois, mazkur

⁷ Vroom V. H. Work and Motivation. – New York: John Wiley & Sons, 1964. – 331 p. – URL: <https://archive.org/details/workmotivation0000vroom/page/n5/mode/2up>

⁸ Hoffman-Miller, Patricia, MPA. Expectancy theory // <https://www.ebsco.com/research-starters/economics/expectancy-theory>

⁹ Vroom V. H. Work and Motivation. – New York: John Wiley & Sons, 1964. – 331 p. – URL: <https://archive.org/details/workmotivation0000vroom/page/n5/mode/2up>

ko‘rsatkich reintegratsiya jarayonining murakkablik darajasi va yo‘nalishini aniqlashda alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi (1-jadvalga qarang).

1-jadval

Tadqiqot sinaluvchilarining xizmat tajribasi bo‘yicha tasnifi (n=735)

Xizmat muddati	Soni (nafar)	Foiz (%)
10-15 yil	208 nafar	28,3%
16-20 yil	229 nafar	31,2%
21-25 yil	139 nafar	18,9%
26-30 yil	159 nafar	21,6%
Jami:	735 nafar	100,0%

Adaptivlik ko‘rsatkichlarining xizmat muddati bo‘yicha farqlarini aniqlash maqsadida amalga oshirilgan tahlil natijalari adaptiv salohiyatning ayrim tarkibiy komponentlari xizmat davomiyligiga nisbatan turlicha sezgirlik darajasiga ega ekanligini ko‘rsatdi. Tahlillardan ma‘lum bo‘lishicha, xizmat tajribasi ortishi bilan adaptivlikning barcha elementlari bir xil yo‘nalishda rivojlanmaydi, aksincha ayrim komponentlarda o‘shish, ayrimlarida esa pasayish yoki nisbiy barqarorlashuv holatlari kuzatiladi.

Avvalo, ishonchlik darajasi shkalasi bo‘yicha 10-15 yil xizmat qilgan respondentlarda o‘rtacha rang 422,56 ni, 16-20 yil xizmat qilganlarda 361,63 ni, 21-25 yil xizmat qilganlarda 316,49 ni hamda 26-30 yil xizmat qilganlarda 350,84 ni tashkil etgani kuzatildi ($H=23,525$; $p<0,01$). Tadqiqot natijalaridan ko‘rinadiki, eng yuqori ko‘rsatkich xizmat faoliyatining nisbatan ilk bosqichlarini boshdan kechirgan harbiy xizmatchilarda qayd etilgan. Bunday holat xizmat faoliyatining 10-15 yillik bosqichida shaxsning kasbiy identifikatsiyasi, xizmat motivatsiyasi va ichki intizom tizimi yuqori darajada saqlanib qolishi bilan izohlanishi mumkin. Xizmat staji ortib borishi bilan esa kasbiy stereotiplarning qat‘iylashuvi, xizmat yuklamalarining uzoq muddatli ta‘siri hamda ayrim hollarda emotsional resurslarning kamayishi ishonchlik ko‘rsatkichining pasayishiga olib kelishi ehtimoli mavjud. Ayniqsa, 21-25 yillik xizmat tajribasiga ega respondentlarda eng past rang qiymatining qayd etilishi ushbu davrda shaxsning kasbiy faoliyatni qayta baholash jarayoni faollashishini anglatadi.

Xulq-atvorni boshqarish shkalasi bo‘yicha 10-15 yillik xizmat stajiga ega respondentlarda 361,47, 16-20 yilliklarda 354,98, 21-25 yilliklarda 383,41 hamda 26-30 yilliklarda 381,82 o‘rtacha rang qiymatlari qayd etildi ($H=2,465$; $p>0,05$). Tahlillardan ma‘lum bo‘lishicha, xizmat tajribasi ortib borishi bilan xulq-atvorni boshqarish ko‘rsatkichlarida muayyan o‘shish tendensiyasi mavjud bo‘lsa-da, mazkur tafovutlar umumiy qonuniyat sifatida namoyon bo‘lmaydi. Bu holat harbiy xizmat davomida shakllangan o‘zini nazorat qilish, intizomga rioya etish va vaziyatga mos ravishda harakat qilish ko‘nikmalari turli xizmat stajiga ega respondentlarda nisbatan bir xil darajada saqlanib qolishini ko‘rsatadi. Harbiy faoliyatning institutsional xususiyati aynan mazkur sifatlarni uzoq yillar davomida barqaror shakllantirib boruvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Kommunikativ potensial shkalasi bo‘yicha 10-15 yil xizmat qilganlarda o‘rtacha rang 340,15 ni, 16-20 yil xizmat qilganlarda 365,65 ni, 21-25 yil xizmat qilganlarda 407,13 ni va 26-30 yil xizmat qilganlarda 373,61 ni tashkil etdi ($H=8,485$; $p<0,05$). Kuzatishimizcha,

xizmat muddati ortib borishi bilan kommunikativ salohiyatning rivojlanishida ijobiy dinamikalar yuzaga keladi. Ayniqsa, 21-25 yillik xizmat tajribasiga ega respondentlarda eng yuqori natijalarning qayd etilishi xizmat faoliyati davomida turli lavozimlar, jamoalar va boshqaruv vazifalarida ishtirok etish natijasida muloqot ko‘nikmalarining boyib borishini ko‘rsatadi. Mazkur davrga kelib shaxsda ijtimoiy aloqalarni tashkil etish, muloqot jarayonini boshqarish va murakkab kommunikativ vaziyatlarda samarali munosabat o‘rnatish imkoniyatlari sezilarli darajada kengayadi (2-jadvalga qarang).

2-jadval

Adaptatsiya darajasining xizmat muddati bo‘yicha farqlari (n=735)

Ko‘rsatkichlar	O‘rtacha ranglar				Statistik qiymat	
	10-15 yilgacha (N-208)	16-20 yilgacha (N-229)	21-25 yilgacha (N-139)	26-30 yilgacha (N-159)	H	p
Kommunikativlik	376,79	362,44	380,08	353,95	1,662	0,645
O‘ziga ishonch	355,44	388,52	355,08	366,18	3,398	0,334
Emotsionallik	352,98	365,21	397,15	366,19	3,731	0,292
Nostalgiya	367,19	360,91	381,06	367,85	0,789	0,852
Begonalashuv	350,70	354,79	492,96	387,83	15,584	0,004**
Adaptatsiya	371,95	358,11	377,49	368,79	0,853	0,837

Izoh: * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$.

Xulosa. Adaptatsiya darajasi ko‘rsatkichlarining xizmat muddati bo‘yicha farqlarini aniqlash maqsadida amalga oshirilgan tahlil natijalari adaptatsiya tizimining ayrim komponentlari xizmat tajribasi bilan bog‘liq ravishda o‘zgarishini, ayrimlari esa nisbatan barqaror saqlanishini ko‘rsatdi. Tahlillardan ma‘lum bo‘lishicha, xizmat davomiyligi shaxsning moslashuv jarayoniga barcha yo‘nalishlarda bir xil ta’sir ko‘rsatmaydi. Adaptatsiya tizimining ayrim tarkibiy qismlari uzoq muddatli xizmat faoliyati davomida transformatsiyaga uchrasa, ayrim komponentlar xizmat stajidan qat’i nazar o‘xshash darajada namoyon bo‘ladi.

Kommunikativlik shkalasi bo‘yicha 10-15 yillik xizmat tajribasiga ega respondentlarda o‘rtacha rang 376,79 ni, 16-20 yilliklarda 362,44 ni, 21-25 yilliklarda 380,08 ni hamda 26-30 yilliklarda 353,95 ni tashkil etdi ($H=1,662$; $p>0,05$). Kuzatishimizcha, xizmat muddati ortishi bilan kommunikativlik ko‘rsatkichlarida muayyan tebranishlar mavjud bo‘lsa-da, ular izchil qonuniyat sifatida namoyon bo‘lmaydi. Bu holat muloqotga kirishish, ijtimoiy aloqalarni qo‘llab-quvvatlash va kommunikativ munosabatlarni tashkil etish imkoniyatlari xizmat stajidan ko‘ra shaxsning individual xususiyatlari, ijtimoiy tajribasi va shaxslararo munosabatlar tizimi bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Harbiy faoliyatning jamoaviy xarakteri barcha xizmat stajidagi respondentlarda kommunikativ ko‘nikmalarining muayyan darajada shakllanishiga xizmat qilgan.

O‘ziga ishonch shkalasi bo‘yicha 10-15 yillik xizmat stajiga ega respondentlarda o‘rtacha rang 355,44 ni, 16-20 yilliklarda 388,52 ni, 21-25 yilliklarda 355,08 ni va 26-30 yilliklarda 366,18 ni tashkil etdi ($H=3,398$; $p>0,05$). Tadqiqot natijalaridan ko‘rinadiki, xizmat faoliyatining o‘rta bosqichida joylashgan 16-20 yillik guruhda o‘ziga ishonch ko‘rsatkichi nisbatan yuqoriroq namoyon bo‘lgan. Mazkur holat ushbu davrda

respondentlarning kasbiy tajribasi, xizmatdagi mavqei va hayotiy kompetensiyalarining yetarlicha shakllanganligi bilan izohlanishi mumkin. Shu bilan birga, umumiy tahlil o‘ziga ishonchning xizmat muddati bilan qat’iy bog‘liq emasligini ko‘rsatadi. O‘ziga ishonch ko‘proq shaxsning ichki resurslari, muvaffaqiyat tajribasi va individual refleksiv imkoniyatlari bilan belgilanadi.

Emotsionallik shkalasi bo‘yicha 10-15 yillik xizmat stajiga ega respondentlarda o‘rtacha rang 352,98 ni, 16-20 yilliklarda 365,21 ni, 21-25 yilliklarda 397,15 ni va 26-30 yilliklarda 366,19 ni tashkil etdi ($H=3,731$; $p>0,05$). Tahlillardan ma‘lum bo‘lishicha, 21-25 yillik xizmat tajribasiga ega respondentlarda emotsionallik ko‘rsatkichlari nisbatan yuqoriroq namoyon bo‘lgan. Bunday holat uzoq yillar davomida to‘plangan kasbiy tajriba, mas‘uliyat darajasining ortishi hamda xizmat faoliyatida kechgan murakkab vaziyatlarning emotsional xotirada mustahkamlanishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Biroq ushbu tendensiya umumlashgan qonuniyat sifatida namoyon bo‘lmaydi.

Nostalgiya shkalasi bo‘yicha 10-15 yillik xizmat tajribasiga ega respondentlarda o‘rtacha rang 367,19 ni, 16-20 yilliklarda 360,91 ni, 21-25 yilliklarda 381,06 ni va 26-30 yilliklarda 367,85 ni tashkil etdi ($H=0,789$; $p>0,05$). Kuzatishimizcha, xizmat muddati ortishi bilan harbiy faoliyatga oid xotiralar va o‘tmishga emotsional murojaat qilish darajasida sezilarli tafovutlar kuzatilmaydi. Bu holat harbiy faoliyat bilan bog‘liq xotiralar va identifikatsiya elementlari barcha xizmat stajidagi respondentlarda nisbatan barqaror saqlanib qolishini ko‘rsatadi. Harbiy xizmat shaxs hayotidagi muhim tajriba sifatida shakllanib, xizmat muddati qancha bo‘lishidan qat’i nazar uning psixologik tuzilmasida muhim o‘rin egallaydi.

Begonalashuv shkalasi bo‘yicha 10-15 yillik xizmat stajiga ega respondentlarda o‘rtacha rang 350,70 ni, 16-20 yilliklarda 354,79 ni, 21-25 yilliklarda 492,96 ni va 26-30 yilliklarda 387,83 ni tashkil etdi ($H=15,584$; $p<0,01$). Tadqiqot natijalaridan ko‘rinadiki, aynan ushbu komponent xizmat muddati bilan eng kuchli bog‘liqlikni namoyon etmoqda. Ayniqsa, 21-25 yillik xizmat tajribasiga ega respondentlarda begonalashuv ko‘rsatkichining keskin yuqoriligi kuzatiladi. Mazkur holat uzoq muddatli harbiy faoliyat natijasida shakllangan kasbiy identitet va fuqaroviy hayot talablarini integratsiyalash jarayonida muayyan ichki qarama-qarshiliklar yuzaga kelishini ko‘rsatadi. Harbiy muhitning qat’iy ierarxik tizimi, aniq reglamentlangan faoliyat shakllari va korporativ qadriyatlari uzoq yillar davomida shaxsning ichki tizimiga chuqur singib boradi. Natijada fuqaroviy muhitning nisbatan erkin va moslashuvchan talablari bilan to‘qnashuv ayrim respondentlarda ijtimoiy masofalanish hissining kuchayishiga olib kelishi mumkin.

Shuningdek, 26-30 yillik xizmat tajribasiga ega respondentlarda ham begonalashuv ko‘rsatkichining yuqoriroq saqlanib qolishi uzoq muddatli xizmat faoliyati yakunida shakllangan identifikatsion tizimning fuqaroviy muhit bilan to‘liq uyg‘unlashishi har doim ham oson kechmasligini ko‘rsatadi. Bunday holat reintegratsiya jarayonida ijtimoiy rol va maqomlarni qayta shakllantirishning murakkab mexanizmlarini aks ettiradi.

Mazkur natijalar stressga bardoshlilik va ijtimoiy adaptatsiya ko‘rsatkichlari shaxsning uzoq muddat davomida shakllangan integral psixologik resurslari qatoriga kirishini ko‘rsatadi. Boshqacha aytganda, xizmat tajribasi ortishi mazkur sifatning ayrim jihatlariga

ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lsa-da, ularning umumiy darajasini belgilovchi asosiy omil sifatida namoyon bo‘lmaydi. Tadqiqot natijalari stressga bardoshlilik va ijtimoiy adaptatsiya ko‘rsatkichlari turli xizmat stajiga ega respondentlarda o‘xshash darajada shakllanganligini ko‘rsatdi. Bu holat harbiy faoliyat davomida shakllangan moslashuv mexanizmlari, stressni boshqarish ko‘nikmalari va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish imkoniyatlari xizmat muddati ortishi bilan saqlanib qolishini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mobbs MC, Bonanno GA. Beyond war and PTSD: The crucial role of transition stress in the lives of military veterans. Clin Psychol Rev. 2018 Feb;59:137-144. doi: 10.1016/j.cpr.2017.11.007. Epub 2017 Nov 21. Erratum in: Clin Psychol Rev. 2018 Mar;60:147. doi: 10.1016/j.cpr.2018.01.002. PMID: 29180101.
2. Berg G. M. et al. U.S. Military Service Members’ Reintegration, Culture, and Spiritual Development // The Qualitative Report. – 2016. – Vol. 21. – No. 11. – P. 2059–2075.
3. Bartone P. T. Resilience Under Military Operational Stress: Can Leaders Influence Hardiness? // Military Psychology. – 2006. – Vol. 18 (Suppl.). – P. S131–S148. – DOI: 10.1207/s15327876mp1803s_10.
4. Super D. E. A life-span, life-space approach to career development // Journal of Vocational Behavior. – 1980. – Vol. 16. – No. 3. – P. 282–298.
5. Anokhin P. K. Systemogenesis as a General Regulator of Development // Progress in Brain Research. – 1964. – Vol. 9. – P. 54–86.
6. Ungvarsky Janine. Career Development theory // <https://www.ebsco.com/research-starters/education/career-development-theory>
7. Vroom V. H. Work and Motivation. – New York: John Wiley & Sons, 1964. – 331 p. – URL: <https://archive.org/details/workmotivation0000vroom/page/n5/mode/2up>
8. Hoffman-Miller, Patricia, MPA. Expectancy theory // <https://www.ebsco.com/research-starters/economics/expectancy-theory>